

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ДАВИДОВА Т. О.,
кандидат юридичних наук,
головний науковий співробітник
(Національна академія
Служби безпеки України)

УДК 343.9

**КРИМІНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ
НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ ЯК ПІДґРУНТЯ
ДО СТВОРЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ**

У статті розглянуто деякі особливості кримінологічної характеристики особистості, виокремлено типи поведінки неповнолітніх правопорушників, з'ясовано, як це безпосередньо впливає на створення дієвої системи запобігання злочинності та умов до нормальної соціалізації неповнолітніх.

Ключові слова: особистість правопорушника, правопорушення неповнолітніх, кримінологічна характеристика, девіація, соціалізація, ресоціалізація, запобігання злочинам.

В статье рассмотрены некоторые особенности криминологической характеристики личности, выделены типы поведения несовершеннолетних правонарушителей, определено, как это непосредственно влияет на создание действенной системы предупреждения преступности и условий к нормальной социализации несовершеннолетних.

Ключевые слова: личность правонарушителя, правонарушения несовершеннолетних, криминологическая характеристика, девиация, социализация, ресоциализация, предупреждение преступлений.

The article deals with some features of the criminological characteristics of the individual. We identified variants of behavior of juvenile offenders, we defined influence for the creation of effective crime prevention and for creation of normal socialization of juvenile offenders.

Key words: individual of the offender, juvenile offenders, criminological characteristic, deviation, socialization, resocialization, prevention of crimes.

Вступ. Створення кримінологічного портрету особистості правопорушника має важливе значення, оскільки успішне запобігання правопорушенням (і деліктам, і злочинам як вияву правопорушень у їх найбільшій суспільній небезпечності) можливе лише у випадку, якщо увагу буде сконцентровано на правопорушнику – основою у ланці всього механізму злочинної поведінки.

За допомогою вивчення особистості обираються найбільш оптимальні способи впливу на неї, викриваються конкретні причини правопорушення і застосовуються заходи щодо запобігання [1, с. 87], підбираються умови для нормальної соціальної адаптації правопорушника. Вивчення ж особистості неповнолітнього правопорушника має особливий інтерес,

оскільки відбуваються виявлення генези протиправної поведінки та оцінка особливостей її механізму, визначення специфічних факторів, що породжують таку поведінку та причин вчинення правопорушень.

Проте, на наш погляд, за тих умов, в яких опинилася на сьогодні Україна, при появі нових складних проблем, значно менше уваги приділяється такому надважливому питанню. Разом із тим в умовах економічної кризи, соціальних потрясінь, вимушених внутрішніх міграційних процесів, коли проходження адаптації неповнолітніми лише ускладнюється, кількість правопорушень, вчинених ними, невпинно росте. Так, за 2013 р., за даними МВС України, неповнолітніми було вчинено близько 18 тис. правопорушень кримінально-правового характеру, і на офіційному рівні визнавалося, що ситуація погіршується з кожним днем. А лише протягом першого кварталу 2014 р., відповідно до даних Генеральної прокуратури України, рівень злочинності серед неповнолітніх зріс на 57,1%, особливо в Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській і Одеській областях. Більше половини зі скоєних злочинів – тяжкі та особливо тяжкі, близько 1/3 підлітків вчинили злочини повторно [2]. Такий стан речей вимагає звернення до проблеми знову, і не лише з точки зору невідверненості покарання і наступної ресоціалізації неповнолітніх, а передусім з точки зору створення механізмів запобігання правопорушенням та ефективної соціалізації неповнолітніх. Успіх такої запобіжної діяльності, виховання і перевиховання, соціальної адаптації залежить багато в чому від того, чи належно вивчалася особистість правопорушника. Саме зазначеним і зумовлена актуальність статті.

Проблема вивчення особистості, як взагалі правопорушника, так і неповнолітнього зокрема, не є новою для науки. Варто згадати праці видатних мислителів Ч. Беккарія, Т. Гоббса, Е. Дюркгейма, Ч. Ломброзо, Ж. Руссо та ін. Окремі проблеми психологічного, медичного, педагогічного, соціального характеру адаптації, виправлення, ресоціалізації розроблені Т.М. Волковою, Є.В. Грищенком, А.І Капською, В.С. Наливайком, Г.А. Махмадаміною, Л.М. Михайловою, А.Т. Потьомкіною, О.М. Чернишовою, М.О. Чуносим, О.С. Христюк та ін. Серед криминологічних виокремимо ґрунтовні роботи Е.Г. Горбатівської, П.С. Дагеля, А.І. Долгової, В.Д. Єрмакова, В.Н. Кудрявцева, Г.М. Міньковського, Р.В. Полтаригіна, Н.А. Стручкова та ін., більшість з них не втрачають своєї глибини та актуальності. Саме аналіз цих робіт дав змогу припустити, що для запобіжного впливу на правопорушення неповнолітніх в державі застосовуються заходи різного ступеня ефективності: приймаються нормативно-правові акти, розвиваються мережі спеціальних освітніх установ, надається систематична психологічна допомога неповнолітнім тощо. При цьому до цих пір існує необхідність у створенні центрів соціально-психологічної реабілітації, притулків для неповнолітніх, дитячих будинків, центрів ресоціалізації молоді, новоявних кризових центрів, бірж праці, підготовки цілих державних програм і т.п. Кроки, які здійснюються, часто робляться без урахувань знань криминології, вивчення портрету правопорушників, а інколи правові заходи відірвані від розробок психологів, педагогів, що є небажаним та таким, що не дасть кінцевого позитивного результату у мінімізації даної проблеми, не говорячи про її повне подолання. На жаль, до цих пір в праві більше уваги приділяється покаранню, аніж адаптації до умов життя або повторної соціалізації після відбуття покарання. Слід чітко зрозуміти, що соціалізація, ресоціалізація міцно пов'язані з теорією і практикою запобігання злочинності, що, в свою чергу, впливає на проблему прогнозування злочинності та планування заходів як у загальному, так і спеціально-криминологічному аспектах.

Постановка завдання. З огляду на зазначене вище, необхідно дослідити важливі особистісні особливості, що складають основу криминологічного портрету неповнолітнього правопорушника, для створення у подальшому ефективної системи запобігання правопорушенням та соціалізації неповнолітніх.

Результати дослідження. Проблеми несформованої особистості неповнолітнього правопорушника, яка ще піддається зовнішньому впливу, перевихованню, мають надважливе значення і розглядаються не лише як питання психологічного чи педагогічного характеру, але й такі, що мають власний юридичний зміст.

Так, соціалізація – це процес, у ході якого людська істота набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві, який включає як біологічні передумови, так і безпосередньо саме входження індивіда в соціальне середовище, що передбачає соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи як предметний світ, так і всю сукупність соціальних функцій, ролей, норм, прав та обов'язків тощо, активну перебудову навколишнього (як природного, так і соціального) світу, зміну та якісне перетворення самої людини, її всебічний і гармонійний розвиток [3, с. 52].

Юриспруденція володіє передусім термінами повторної соціалізації, зокрема, «виправлення засудженого», що є процесом позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки; та «ре-соціалізація», як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого [4]. Дійсно, слушно в аспекті поставленої проблеми говорити і про виправлення і ресоціалізацію, оскільки спостерігається закономірність: якщо зростає злочинність неповнолітніх, то передусім це повторна злочинність (правоохоронні органи за нескладної криміногенної ситуації зазначають про кожного п'ятого неповнолітнього, що вчиняє злочин повторно, в умовах загострень – це кожен третій).

Аналізуючи проблему, слід враховувати, що девіації неповнолітніх містять у собі характеристики трьох видів поведінки: девіантної, делінквентної та злочинної, і в жодному разі, особливо за умови роботи з підлітками, не можна брати до уваги лише останню та ігнорувати перші дві.

Так, девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів. У періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства прояви девіантної поведінки збільшуються – це те, про що зазначалося вище.

Поряд із такими джерелами девіантної поведінки, як соціальна дезорганізація суспільства, розрив ціннісних шаблонів у сучасному суспільстві, соціологи звертають увагу на значення впливу різних субкультур, у тому числі субкультури злочинної поведінки (наприклад, спілкування з представниками злочинного світу призводить до прийняття їх норм, цінностей і веде до девіантної поведінки).

Як правило, соціальні відхилення пов'язані зі стійкими перекинуттями ціннісних орієнтацій, характерних для суспільства чи окремих соціальних груп. Типовими проявами девіантної поведінки є підліткові поведінкові реакції і виклики, доведення чогось собі і оточенню, спроби суїциду, пияцтво тощо.

Делінквентна поведінка стоїть на більш високому ступені небезпечності і визначається як порушення правових норм, але не настільки значних, щоб за них нести кримінальну відповідальність (в основному це відповідальність в межах адміністративного права). Більшість дослідників визнають, що всі проблеми особистості криються в дитячих роках. Нескладно здогадатися, що профілактика делінквентної поведінки відбувається перш за все через припинення таких факторів і можлива саме в дитинстві або підлітковому віці. Саме тому при запобіганні правопорушень неповнолітніх як ніколи варто аналізувати предкримінальну поведінку, яка все частіше інтегрується дослідниками у предмет кримінології. Проте, як правило, корекція делінквентної поведінки відбувається вже згодом, коли виникають проблеми з законом.

Для кримінологів поняття делінквентності є особливим, оскільки делінквент визначає особу у віці до настання юридичної відповідальності, чие поведження заподіює шкоду іншій особистості або групі осіб і перевищує межі, встановлені нормами права. Коли делінквент досягає віку, з якого переважно настає кримінальна відповідальність, він перетворюється на асоціальну особистість. У неюридичній літературі поняття «делінквентність» пов'язують із протиправною поведінкою взагалі, це може бути будь-яке поведження, що порушує норми громадського порядку, моралі і не досягає рівня злочину.

Делінквентна поведінка обумовлюється низкою факторів: біологічними (такими як ускладнення адаптації у соціумі, певні агресивні імпульси); психологічними (деформація ціннісних орієнтирів); педагогічними (особливості виховного впливу; ослаблення контролю дорослих; а інколи і недовіра з боку дорослих); соціальними (вплив навколишнього середовища, умови проживання, економічна криза, криза суспільного життя) тощо. Усі вони повинні враховуватися при побудові системи соціальної адаптації неповнолітніх або ж їх ресоціалізації та при створенні системи запобігання злочинності неповнолітніх.

В свою чергу, третій вид – злочинна поведінка – це порушення кримінально-правових норм, тобто вчинення злочину, за який по досягненню віку настає кримінальна відповідальність. Злочинній поведінці у 95% випадків передують саме девіантна чи делінквентна поведінки.

Зрозуміло, що для юристів важливою є саме наявність злочинної поведінки, оскільки значення має порушення норми права неповнолітнім, під яким розуміється посягання на те, що встановлене в якості обов'язкового, і відповідає нормі права. Істотним елементом побудови портрету особистості є визначення норми, яку порушено. Так, за умови, якщо визначена правова норма, можливо встановити відхилення від неї, скласти певну характеристику особистості, оскільки правова норма тісно пов'язана з варіантом уявлення про сутність людини, а злочинна орієнтація є показником суспільної небезпечності особистості.

Ми погоджуємося з вченими, які зазначають, що особа, яка раніше не проявляла ознак неправомірної поведінки, рідко раптово вчинює злочин [5, с. 37], а отже, вивчення предкримінального стану поведінки особистості (у розумінні девіантної та делінквентної поведінки) сприяє ефективному запобіганню злочинності. Так, дослідивши низку випадків, можна зробити висновок, що неповнолітній правопорушник, за умови недоопрацювання з ним, у 90% випадків знову вчинить правопорушення, оскільки, як вже зазначалося, характерною особливістю злочинності неповнолітніх є рецидив. Таке повторне здійснення правопорушень, на наш погляд, свідчить про формування у неповнолітніх стійкої протиправної установки. Згодом такі підлітки перетворюються на злочинців-рецидивістів, які не піддаються жодним заходам профілактичного впливу. Останнім часом рецидиви складають до третини у загальній кількості серед злочинів неповнолітніх.

В межах злочинної поведінки слід говорити і про типи правопорушників, яких виокремлюють кримінологи, це зокрема:

– послідовно-криміногенний – це тип, криміногенний вплив при взаємодії із соціальним середовищем у якого є вирішальним, а злочин – це звичний стиль поведінки, що обумовлюється специфікою поглядів, установками, цінностями, саме такий тип можна корегувати, впливаючи на його предкримінальну поведінку;

– ситуативно-криміногенний – характеризується порушенням моральних норм, правопорушення незлочинного характеру, що обумовлюється певною несприятливою ситуацією (при цьому ми є прихильниками теорії, що ситуація не може виступати єдиною детермінантою вчинення злочину);

– ситуативний – характеризується вирішальним, але не єдиним впливом ситуації, що виникає не з вини особи [6]. Стиль життя таких підлітків характеризується постійною боротьбою позитивних і негативних впливів, добра і зла.

Інколи типи особистостей за детермінацією розглядаються значно ширше: ситуативний тип, про який йшлося вище; субкультурний тип – це майже завжди підліток, який ідентифікував себе із груповими антисоціальними цінностями; невротичний тип – злочинна поведінка такого неповнолітнього випливає із наслідків психічного конфлікту або тривоги; органічний тип – що здійснює протиправні дії в наслідок імпульсивної чи інтелектуальної недостатності; психологічний тип – вчинює протиправні дії внаслідок певного психічного розладу; антисоціальний тип – протиправні дії якого викликані специфічним сполученням особистісних рис, наприклад, ворожістю тощо.

Проте з кримінологічної точки зору, на наш погляд, первинне значення має з'ясування наступних рис особистості неповнолітнього правопорушника: соціально-демографіч-

них (вік, стать, умови проживання тощо); рольових (чи має роботу, місце навчання, роль серед підлітків, ставлення до оточуючих тощо); кримінально-правових (правовий нігілізм, неналежне правове виховання, вивчення порушеної норми тощо); морально-психологічні (деформація поглядів, патологічна брехливість тощо). Це стала система кримінологічного вивчення особистості правопорушника. І біологічні особливості, якщо вони є, також вивчаються та аналізуються.

Інколи вчені зазначають, що при формуванні портрету правопорушника потрібно вивчати наступну сукупність даних: загальну характеристику особистості та переважну мотивацію злочинів; індивідуальні ознаки особистості (звички, схильності, навички); вік; район місця проживання; район місця роботи, служби, навчання; приватні характеристики місця ймовірного перебування; рівень освіти та професійної кваліфікації; рід занять; особливості походження і особистої історії життя; сімейний стан; наявність дітей; ставлення до окремих видів діяльності, наприклад, до служби в армії, спорту, медицини, роботи з людьми тощо; наявність попередньої судимості; наявність психічної, а також іншої патології; антропологічні та динамічні характеристики особи (тип зовнішності, статура, пантоміміка тощо); крім зазначених, можуть бути наведені й інші дані [7]. Проте, на нашу думку, такі дані є неповними і цілком вкладаються в систему, яку створили кримінологи і про яку зазначалося вже вище.

Соціалізація насамперед залежить від самої особистості. Так, на соціалізацію неповнолітніх як соціальних індивідів передусім впливають їх морально-психологічні особливості. О. Топольскова визначила істотні специфічні ознаки категорії неповнолітніх, серед них: хибність оцінки окремих осіб, явищ, подій, невміння оцінити людину в сукупності всіх її властивостей і якостей; віддання переваги зовнішнім проявам поведінки людини без врахування її справжніх мотивів і цілей; нестійкість психіки, зумовлена процесом становлення особистості, фізичного та духовного розвитку організму; емоційна неврівноваженість, нестійкість, підвищена збудливість, різка зміна настроїв; загострене ставлення до навколишнього, до всього нового, незнайомого за відсутності необхідних знань і досвіду; підвищена фізична активність, ініціативність, надмірне витрачання сил та енергії; прагнення до самовираження та самоствердження будь-якою ціною; неприйняття чужих порад, педагогічних та інших форм виховного впливу; бажання показати й довести свою зрілість; прагнення до лідерства; навіюваність, зайва довірливість, схильність до наслідувальності, конформізм [8, с. 70]. На нашу думку, ці характеристики ілюструють, що особистість неповнолітнього знаходиться у процесі становлення і завжди пов'язана з певними ваганнями, намаганнями знайти власну істину, а отже, на таку особистість набагато легше вплинути, формуючи її відразу як соціально адаптовану.

Висновки. В умовах спроб побудувати демократичне, правове суспільство розрахунків на залякування як стримуючу силу стає все більш неефективним, тим більш враховуючи обставини, що соціалізована особистість не скоїть злочин умисно, не через страх бути покараним, а в результаті успішної соціалізації. За наявності останньої неповнолітній набуває особисті навички, вміння, знання, що покладаються в основу його поведінки. Звичайно, що такий процес залежить як від макросередовища – суспільства, економічної й соціальної стабільності країни, моральних устоїв соціуму, так і від мікросередовища – впливу родини, закладів освіти, оточення тощо.

Ми повинні усвідомлювати, що соціальна адаптація й соціалізація взагалі є більш широкими поняттями, ніж виховання, яке є формуванням особистості з метою підготовки до суспільного життя, або ж виправлення і ресоціалізації. І саме на соціалізацію неповнолітніх, молоді у суспільстві і мають бути спрямовані сили.

При запобіганні злочинності у жодному разі не можна нехтувати умовами ефективної соціалізації неповнолітнього чи не враховувати предзлочинні види поведінки і не включати первинні стадії, такі як адаптація та індивідуалізація, що є процесами засвоєння зразків поведінки, психологічних настанов, які дають змогу успішно функціонувати в суспільстві. Звичайно, злочинність неповнолітніх не є ознакою лише нашого часу, але наразі ми повинні мати змогу мінімізувати і локалізувати її.

Список використаних джерел:

1. Советская криминология / Отв. ред. [А. Герцензон, И. Карпец, В. Кудрявцев]. – М. : Юрид. лит., 1966. – 319 с.
2. Уровень детской преступности в Украине вырос на 57% – ГПУ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zib.com.ua/ru/83440-uroven_detskoy_prestupnosti_v_ukraine_viros_na_57_-_gpu.html.
3. Мироненко В. Сім'я як головний інститут соціалізації дитини / В. Мироненко // Юридична наука. – 2013. – № 2. – С. 4–5.
4. Кримінально-виконавчий кодекс від 11.07.2003 р. № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – С. 21.
5. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве : [учеб. пособ.] / П.С. Дагель. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1970. – 132 с.
6. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А.И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1981. – 160 с.
7. Студопедия Составление психологического портрета преступника по следам на месте происшествия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://studopedia.net/13_134609_sostavlenie-psihologicheskogo-portreta-prestupnika-po-sledam-na-meste-proisshestiya.html.
8. Топольскова І. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 / І. Топольскова. – Харківський нац. ун-т внут. справ. – Луганськ, 2003. – 214 с.

